

Історіографія, джерелознавство та методологія аграрної історії України

С.А. Морозова

ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ УМОВ ДАВНИХ ІСТОРИЧНИХ ЧАСІВ: ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Відтворення історичної минувшини часто зосереджується на подіях світської хроніки. Реальніша та інформативніша картина буття постає із аналізу розселення, динаміки чисельності населення, характеру господарювання, врожайності основних сільськогосподарських культур. Найбільш привабливим у цьому зв'язку є вивчення потоків товарообміну, зокрема, торговельних шляхів, складу продукції й інтенсивності. Ці показники є ключовими, оскільки об'єктивно і повно відтворюють реальну картину господарсько-економічного життя населення сучасної України у давнину. Досліджуючи проблему відтворення шляхів, обсягів і напрямків товаропотоків історики постають перед необхідністю врахування змін природного середовища. Масштабність цього явища часто недооцінюється. Тому актуальною є проблема екологічного аналізу ступеня перетвореності природного середовища і відтворення природних умов той чи інший історичний період, що і є метою статті.

Вивчення соціо-природної взаємодії потребує полідисциплінарного підходу, хоча у минулому сторіччі основною тенденцією стало подальше звуження наукової спеціалізації, лише небагато науковців присвятили свої роботи цій проблематиці, що вимагала енциклопедичних знань і комплексного підходу. Одним із визначних її дослідників став Фернан Бордель, який у своїх працях заклав основи економічної оцінки прояву або зміни інтенсивності того чи іншого природного фактору [1].

Питанням впливу „вміщуючого ландшафту” на формування етносу і його подальшу історичну долю присвячено науковий доробок Л. Гумільова [2-4]. Вплив коливання природних факторів на зміну господарської спеціалізації, а отже характер антропогенної зміни ландшафтів став об'єктом дослідження сучасної британської школи історичної географії [5-8]. У роботах її представників організовано різноманітні сучасні методологічні підходи та методики оцінки динаміки антропогенних перетворень природного середовища.

Господарська діяльність людей на теренах Середньодніпровської низовини налічує понад десяти тисяч років. Ландшафти, які ми спостерігаємо нині й сприймаємо за власне природні, сформувалися за умов інтенсивного антропогенного впливу. Для виявлення ступеня глибини антропогенної трансформації цієї території, відтворення реальної картини особливостей природного середовища віддалених часів не обійтись без ґрунтового

ретроспективного аналізу характеру природокористування. Потужність антропогенного фактора доповнюється природними флуктуаціями.

Характер флористичного і фауністичного різноманіття багато в чому обумовлювався близькістю Великого азійського степу. В проблемі біорізноманіття, тобто видовому насиченні певної території, велике значення має розташування місцевості відносно природних шляхів міграції видів. Під „міграцією” ми розуміємо переміщення будь-яких тваринних і навіть рослинних видів. На простори Північного Причорномор'я і далі на рівнини Середнього Подніпров'я виходить одна з найпотужніших трансконтинентальних природних „магістралей”. Сформований на неосяжних просторах монгольських, північнокитайських та середньоазійських степів, шлях проходить по вододілах Єнісею, Обі, Іртишу і далі, звужуючись у „коридор” між Каспійським морем і Уральськими горами, виплескується на простори Прикаспійської і Волзької низовин, у Північчорноморські степи. Докладна ідея трансконтинентальних магістралей викладена Ю. Ємельяновим [9].

Незаперечним фактом дієвості трансконтинентальних міграційних шляхів була наявність у фауні Європейського лісостепу значної кількості суто азійських степових видів. Так, на простори Середнього Подніпров'я поширювалися характерні середньоазійські ковилово-типчаккові флористичні угруповання. Не дивно, що ці степи заселяли такі характерні для степів мешканці, як тарпан, кулан, сайгак, байбак. „Азійські риси”, притаманні усій фауні Європи, яка заселялась після останнього зледеніння, є іншими, ніж „африканські” На це звернув увагу, зокрема, американський дослідник I. Simmons [10].

Кількість тварин на певній території, як правило, обмежується одним із життєво необхідних ресурсів, якого не вистачає – так званий „лімітуючий фактор”. Таким лімітуючим фактором на просторах азійських степів є вологість. Літні посухи, обмежуючи кормові запаси, стримують чисельність великих тварин. Вологість середньоазійських степів залежить від атлантичних циклонів, які мають закономірність у своєму поширенні на ці території. Цикли відносно вологих і посушливих періодів вкладаються у 100-120 років [4, 11.]. Під кінець вологих періодів чисельність степових видів досягає максимуму. Заміна вологих періодів посухами зумовлювала рух як худоби, так і людей, оскільки кочівники, покладаючись на інстинкти тварин, рухалися у сприятливі для життя території.

Практично повне антропогенне винищення первинних степів на території України, пік якого прийшовся на XIX-XX ст., докорінно змінило характер природного середовища. Сучасні природні

ландшафти кардинально відмінні від тих, що існували тисячу років тому.

Лісостепова зона має динамічний характер, який визначається не лише знову ж таки, кількістю вологи, а й біологічними факторами. Так, у лісі завдяки більшому випаровуванню створюється підвищена вологість, що разом із затінням, захистом від вітру створює сприятливі умови для проростання саме деревних рослин. За сталих умов ліс є стійкішим флористичним угрупованням, але за наявності частих або сильних стресових факторів (сильні посухи, літня спека, пожежі), – ліс відступається, місцем лугостеповай рослинності. Коли площа лісових масивів досить значна, вони суттєво підвищують вологість повітря і – що особливо важливо для розуміння характеру зміни обезліснених територій – значно впливають на рівень ґрунтових вод. З усієї площі листової поверхні дерева відбувається випаровування води, завдяки чому розвивається потужний осмотичний тиск. Його сила у дорослого дерева дорівнює 40 атмосфер, з якою коренева система дерев підтягує ґрунтові води з глибини декількох десятків метрів. Додаймо до цього властивості лісової підстилки, яка немов губка набирає дощову вологу і поступово віддає її ґрунту. Таким чином, малі ріки у давнину практично повністю завдячували своїм існуванням лісам.

На це слід особливо зважати при дослідженні мережі водних шляхів сполучення, інтенсивності та напрямів торгівлі у добу давнини і раннього середньовіччя. Сучасна ландшафтна карта докорінно відрізняється від аналогічної часів Київської Русі, а тим паче давніших періодів. Природна лісистість Лісостеповай зони, за обережними оцінками, становила 52%, за сучасних умов – ледь сягає 13% [12, 45]. Зазначимо, що в останній показник включено так звані „лісові землі”, що часто лишаються не заліснені. До того ж потрібно пам'ятати про докорінну відмінність у якості прадавніх первинних лісів і сучасних одновидових лісових насаджень.

Ще не так давно реліктовий лісовий масив, залишки якого ми можемо спостерігати в районі Канівських гір, Мошногір'я, Чернолісся, по правому березі Дніпра, смугою завширшки до декількох десятків кілометрів доходив до Чорного моря. Завдяки цьому, зокрема, на Правобережжі невідома була гідрологічна мережа. Малі ріки, які ми ще досі можемо спостерігати, безсумнівно, були судноплавними для лодій і грецьких галер, а щільно вкриваючи.

Аналіз гідрологічних умов прадавньої України приводить до висновків, далеких від усталених сучасною наукою стереотипів. Так, традиційно, як щось само собою зрозуміле, вважається, що хлібний потік з території сучасного українського Лісостепу в греко-римську добу йшов по Дніпру. А як інакше? Адже це загальновідомий „шлях із варяг у греки”. У часи Київської Русі основною торговою артерією дійсно був Дніпро. Проте в той час через пороги транспортували головним чином такі товари, як хутра, віск, шкіри. Вони не важкі (хутра, віск), не бояться перевантажень (шкіра), коли потрібно було розвантажити товари на суходіл, щоб перетягти по ньому відносно легкі кораблі військово-купецких дружин. А саме такими, прибережними „моноксилами” були кораблі давньоруських купців.

Їх то можна було, зважаючи на невеликі розміри, попередньо розвантаживши, провести через пороги.

Варяги також пересувалися Дніпром. Хоча їхні кораблі були більших розмірів, ніж „моноксили”, їх основним „вантажем” був, як правило, загін воїнів, значно чисельніший, ніж команди, тому їм було під силу обійти волоком Дніпровські пороги.

Значно більші грецькі галери, навантажені зерном, затарованим у крихкі гостродонні амфори, які неможливо було поставити на землю, а покладені на бік вони просто не витримували скільки-небудь суттєвого нерівномірного тиску на бічні стінки, не мали чисельної команди, а тому можливість долання ними дніпровських порогів виглядає не правдоподібною.

У той же час, аналіз донних та берегових відкладів сучасних малих річок басейну Південного Бугу таких, як Шполка, Уманка, Ревуха, Ятрань, Мала Вись, Гнилий Товмач та ін., що у наш час представляють собою вузькі струмочки, в давні часи були широкими і повноводними річками. Тому головною транспортною артерією прадавньої України в її широкій торгівлі з Елладою слугував в ті часи не Дніпро, а значно зручніший для плавання Південний Буг по грецькому – Гіпаніс.

Врахування цієї та інших відмінних рис природи давнини, безумовно, корисне для конкретизації картини історичної минування.

1. Бродель Ф. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – М.: Прогрес, 1986.
2. Гумилев Л.Н. Етносфера: історія людей і історія природи. – СПб.: ООО „Издательство „Кристалл”, 2002.
3. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб.: ООО „ИЗДАТЕЛЬСТВО АСТ”, 2001.
4. Гумилев Л.Н. Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии // История СССР. – 1967. – № 1.
5. Rackham O. The history of the countryside. The classic history of Britain's landscape, flora and fauna. – London: Phoenix press – 2001.
6. Aalen F.N.A. Man and the landscape in Ireland. – London: Academic Press. – 1978.
7. Grigson C. "porridge and pannage: pig Husbandry in Neolithic England" // Archeological aspects of woodland ecology. -1982.
8. Titterton A., Titterton R. Natural history of the Mens, Sussex // Natural History Society. – 1977.
9. Емельянов Ю.В. Рождение и гибель цивилизаций. – М.: Вече, 1999.
10. Simmon I.G. Changing the face of the earth: culture, environment, history. – L.: Blackwell, 1996.
11. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. М.: Прогресс. – 1973.
12. Національна доповідь України / Спеціальне видання до V всеєвропейської конференції міністрів навколишнього природного середовища „Довкілля для Європи”. – К.: Т-во Новий друк. 2003.

О. В. Ткачук-Ферков

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ В ОЦІНЦІ УГОРСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

Географічне і геополітичне розташування Закарпаття сприяло тому, що регіон протягом віків перебував у тісних, різноманітних за своїм характером взаємовідносинах із сусідніми народами. Цей край